

НАПРЯМ 3. ТУРЕЧЧИНА, КРИМ ТА ТЮРКСЬКИЙ СВІТ

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-464-4-25>

Бубенок О. Б.

*доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу Євразійського степу
Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТОПОНІМА *ТЕПСЕНЬ*

Для лінгвістів та археологів може становити великий інтерес плато *Тепсень*, розташоване на південній околиці смт. Коктебель, у Східному Криму на північний схід від Судака та на південь від Старого Криму, біля підніжжя гірського масиву Кара-Даг. Зазвичай ця назва дуже відома серед археологів, бо тут було розташоване ранньосередньовічне поселення. При цьому походженню самого топоніма *Тепсень* не приділялось належної уваги.

В Інтернеті та довідковій літературі дуже поширеною є думка, що велика за площею плоска вершина цього пагорба асоціювалася у місцевих жителів з блюдом, що і є перекладом цієї назви з кримсько-татарської мови. Схоже пояснення зустрічаємо і в науковій літературі. Так, В. А. Бушаков схильний був пов'язувати топонім *Тепсень* із кримсько-татарським словом *tepsi*, що, на його думку, має означає «блюдо», «тацю», тобто «круглий у плані пагорб» [1, с. 218]. Але, на жаль, немає пояснення того, звідки у топонімі *Тепсень* з'явилося кінцеве *-нь*. Здається, питання є більш складним, ніж уявляється на перший погляд.

Звертає на себе увагу наявність у топонімі *Тепсень* складової *-псень*. У зв'язку з цим є сенс згадати, що у мовах адигів слово *псин* означає «джерело». З огляду на місцеві кліматичні умови Криму, де постійно відчувається нестача води, це припущення виглядає цілком слушним. Що ж стосується початкового *Те-*, то і це можливо пояснити з позицій адизьких мов.

Так, аналогічна назва *Ту япсин (Туяпсин)* відома у Східному Причорномор'ї для позначення притоки р. Туапсе. Дослідники схильні пояснювати цю назву як «два джерела», де *Туа (Ту)* означає «два», а

Псин – «джерело». Навіть сучасні топонім та гідронім на Західному Кавказі – *Туансе*, на думку Дж. Н. Кокова, містить два адизьких слова *Туа (Тлу)* – «два» і *Псе* – «річка», тобто має позначати «дві річки, дворіччя».

Варто зазначити, що топоніми на кшталт «Два джерела» мають досить широке поширення на просторах Євразії. Достатньо згадати місто Учкудук в Узбекистані. Згідно поширеної думки, *Учкудук* узбецькою мовою має означати «три колодязі» або «три криниці».

Припущення про адизьке походження географічної назви *Тепсень* потребує історичного обґрунтування. Подібні назви з основою *Пе* – не рідкість для території Криму та материкової України. Достатньо згадати назву річки Псел, що являє собою ліву притоку Дніпра і протікає через територію Сумської та Полтавської областей до свого впадіння в Дніпро нижче м. Кременчук. Притоками Псла є річки Пселець, Псельчик і Псинка. Крім того, в цьому ж районі знаходиться річка Псоля, яка є правою притокою Дніпра. Отже, в Середній Наддніпрянщині існує ціле зосередження таких гідронімів. Немає сумнівів у тому, що з цими гідронімами пов'язані назви населених пунктів: села Запсілля Великобагачанського та Кременчуцького р-нів, а також село Запсільське Гадацького р-ну Полтавської обл., тощо [3, с. 56].

Дослідники вже давно помітили, що гідронім Псел (Псло) має багато спільного з гідронімами в місцях проживання адіго-абхазьких народів на Північному і Західному Кавказі. Таких назв річок на Кавказі можна навести велику кількість: *Пседах*, *Псекупс*, *Псоу*, *Псузьь*, *Псыбэ*, *Псыбундж*, *Псыгуэнеу*, *Псыджор*, тощо [3, с. 57–58]. Дослідники одностайні в думці, що в основі цих гідронімів лежить адизьке слово *пси* – «вода», «річка».

Щодо часу й обставин появи назви річки Псел на Дніпровському Лівобережжі доречно навести слова відомого етнографа-кавказознавця Л. І. Лаврова: «Необхідно припустити одне з двох: або назва Псел не має стосунку до адизької мови, або вона існує тут не з XIV ст., а з доісторичної доби, коли на Україні могло проживати населення, що говорило мовою, спорідненою з адизькою» [2, с. 65].

Тому є сенс підтримати ідею К. М. Тищенко про давнє походження кавказьких гідронімів на території України. На його думку, в далекому минулому землі Північного Причорномор'я являли собою частину циркумпонтійської зони, що «принаймні з III тис. до н. е. входила до сфери впливу кавказьких і середземноморських культур». Наслідком цього, на думку дослідника, є існування на сучасній карті України деяких гідронімів кавказького походження [4, с. 89–90].

Отже, не виключено, що назви *Тепсень* і *Псел* могли з'явитися на землях Північного Причорномор'я в дуже давні часи, тобто до нашої ери. Це можна пов'язати з існуванням тут масиву кавказомовного (адизького) населення. Хоча не виключено, що географічна назва

Тепсень своїм виникненням могла бути зобов'язана більш пізнім міграціям адигів до Судака та його околиць.

Так, в останні десятиліття деякі автори наукових публікацій стали писати про те, що в ранньому Середньовіччі на Північно-Західному Кавказі проживала етнічна група адигів, яка називалася чи то «согдіани», чи то «сугди». Вони, на думку цих дослідників, у Східному Криму заснували поселення Сугдея (Судак). Ці вчені звернули увагу на один пасаж, що міститься в тому перекладі з латинської мови грецькою твору християнського письменника IV ст. Ієроніма «*De viriis illustribus*», який виконав грецький письменник і перекладач IV–V ст. Софроній, де розповідається про діяння апостола Андрія у Східному Причорномор'ї. Серед місцевих народів там були згадані «Согдіани».

О. В. Гадло, коментуючи цей пасаж, висловив припущення, що під назвою «Согдіани» могли фігурувати «сагіни», які «були особливим етнотериторіальним утворенням, яке займало південну частину Кубанської дельти – область стародавньої Сіндіки, яка до IX ст. не входила до складу зіхського об'єднання». Тобто він вбачав в них одну із груп адигів. Мало того, О. В. Гадло вважав, що у VIII ст. етнонім *согдіане-сугди* з'являється на території Таврики, де він дає ім'я *Сугдея* стародавньому грецькому емпорію, що існував з 212 р. (тобто сучасний Судак). Необхідно зазначити, що, незважаючи на багато спірних моментів, гіпотеза О. В. Гадла про согдіанів-адигів, які могли в Криму заснувати поселення Сугдея, знайшла підтримку серед багатьох дослідників.

Якщо подивитись на карту Східного Криму, то можна помітити, що поруч із Судаком було розташоване поселення салтівської культури на плато Тепсень. А це спонукає висловити припущення про причетність жителів Судака до появи цього топоніма. Проте гіпотеза О. В. Гадла значною мірою суперечить давно ustalеним уявленням про заснування Судака іраномовними аланами. З іншого боку, О. В. Гадло так і не довів, що згадані у візантійських текстах «согдіани» дійсно належали до адигів.

І найбільш пізні міграції до Криму адигів, відомих як черкеси, могли відбуватися в пізні Середньовіччя, тобто за часів Золотої Орди, Кримського ханства та Османської імперії в XIII–XVIII ст. Ця проблема неодноразово піднімалася в науковій літературі. Про широке розселення адигів-черкесів на території Криму, включаючи східну частину півострова, можуть свідчити дані не лише письмових джерел, а й топонімії. Так, В. А. Бушакову вдалося виділити значну їхню кількість: «с. *Черкез*, *Черкез-Елі* (два ойк.), *Черкез-Тобай*, *Черкез (Черкес)-Кермен*, г. *Черкасин-Даг*, *Черкез-Кош*, яр *Черкес-Кош*, узв. *Черкезин-Хир*, *Черкес-Тепе*, дж. *Черкес-Чокрак*, *Черкесін-Чокрак*, дерево *Черкес-Дерек (Черкес-Джевіз)* у Місхорі» [1, с. 138]. Отже, не виключено, що наслідком черкеських міграцій до Східного Криму

стало виникнення адизьких топонімів на кшталт *Тепсень*. Проте і це припущення потребує подальшої перевірки.

Таким чином, немає нічого дивного в тому, що на території Східного Криму могли виникати топоніми адизького (кавказького) походження, бо географічна близькість Північно-Західного Кавказу могла сприяти міграціям кавказького населення із сусіднього регіону. Тому виникнення топоніму *Тепсень* між Судаком, Феодосією та Старим Кримом може бути закономірним наслідком цих процесів. Проте заселення району більш пізнім тюркомовним населенням могло примусити дати народне тлумачення вже незрозумілій місцевій назві *Тепсень*. Тому кримські татари знайшли нове пояснення щодо походження назви плато: *tepsi* – «блюдо, круглий у плані пагорб».

Література:

1. Бушаков В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму. Київ: Інститут сходознавства НАНУ, 2003.
2. Лавров Л. І. До питання про українсько-кавказькі культурні зв'язки. *Народна творчість та етнографія*. 1961. № 3. С. 64–65.
3. Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини. Київ: АН УРСР, 1963.
4. Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців. Київ: Аквілон-плюс, 2006.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-464-4-26>

Власов О. А.

*аспірант кафедри образотворчого мистецтва
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
м. Київ, Україна*

ФОРМИ ПОСУДУ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ КЕРАМІКИ НА ОСНОВІ МУЗЕЙНИХ, АРХІВНИХ, ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

Метою роботи є висвітлення особливостей форм, функціонального призначення та оздоблення кримськотатарської кераміки як частини культурної спадщини, що вимагає збереження та подальшого вивчення. Використано традиційну термінологію кримськотатарською мовою.

Дослідження базується на аналізі зразків із фондів Національного музею народної архітектури та побуту України, Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника, а також архівів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Окрім того, враховано праці відомих дослідників, таких як